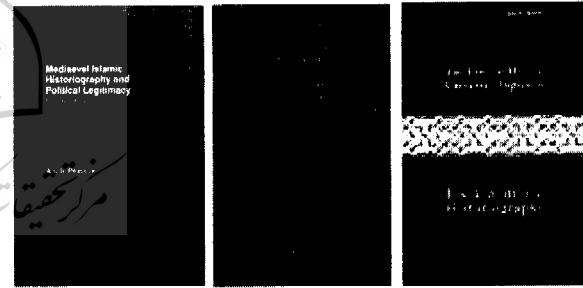

اسلام در رویه تاریخ‌نگاری

● مرضیه سلیمانی

درباره‌ی تاریخ‌نگاری اسلامی تا کنون مطالب فراوانی در منابع غربی و اسلامی معاصر گفته شده است. این که تاریخ‌نگاری اسلامی متأثر از تاریخ‌نگاری جاهلی است و برخی از ویژگی‌های آن را دارد، یا این که تاریخ‌نگاری اسلامی تحت تأثیر گونه‌ای انتقال شفاهی روایت یا حدیث‌نگاری است و هر آنچه در حدیث و پیرامون آن مطرح است، به نوعی به تاریخ‌نگاری اسلامی هم منتقل شده است، یا این که تاریخ‌نگاری اسلامی بیوگرافیک و فردگرایست و بر اساس شرح حال نویسی شکل گرفته است. اما نکته‌ی مهم آن است که تاریخ‌نگاری اسلامی، با این پسوند خود که سپار هم جدی است، تاریخ‌نگاری دینی است و تحت سیطره‌ی نگاه دینی و اسلامی شکل گرفته و تداوم یافته است. «اخلاق» حضور زیادی در آن دارد و «عقیده» به طور جدی، شاهد و ناظر تحولات است و بر آن‌ها سایه‌ی انداخته است. اصلًاً منهای دین، تاریخ‌نگاری اسلامی یک امر مهم است. اگر آن را بردازند، فقط یک سری وقایع‌ی ارتباط با هم می‌ماند. دین، نخ‌تسییح آن واقع است. زیرا نقطه‌ی آغاز این تاریخ‌نویسی، سیره‌نبوی بوده است. پس از آن، اهل سنت، خلافت را مرتبط با شریعت‌الله می‌دینند و شیعیان، امام را الاهی می‌دانستند. قدری دورتر، در حاشیه قرار داشتند. نبردهایی هم که صورت گرفت، برای دین یا به نام دین بود. به طور کلی از یک تاریخ‌نگار مسلمان انتظار می‌رود که راجع به اشخاص، در قالب دینی و مذهبی قضایت کند در مجموع، در تاریخ‌نگاری اسلامی، بینش و تاریخ‌نگاری با یکدیگر پیوند خورده‌اند.^۱

تکوین و تکامل مفاهیم و مصادیق حکومت، دیوان‌سالاری و دولت، و گرایش‌های قومی، دینی و مذهبی، عناصر اصلی در ک تطورات تاریخ‌نگاری در دوره‌ی اسلامی هستند. بررسی اجمالی آثار مورخانی چون یعقوبی، ابن جوزی و مقریزی که هر یک بر حسب عقاید قومی و مذهبی خود، به نگارش پرداختند و آثار دیگران که منعکس کننده‌ی ویژگی‌های محیط فکری، فضای فرهنگی و سیاسی و اجتماعی مورخان هستند، مؤید این دعوی است.^۲

اشکال اصلی تاریخ‌نگاری در اسلام

کهن‌ترین صورت تاریخ‌نگاری در اسلام، توصیف جامع تک رویدادی است که به طور معمول، بیش از چند صفحه نمی‌شود و استمرار مستقیم قصص ایام است. چنین توصیفی «خبر» نام دارد. در متن کتابهای تاریخی بزرگ‌تر، اغلب واژه‌ی «خبر» به منزله‌ی یک عنوان در کتاب «ذکر» (گزارش) و گاه «امر» (کار) یا «حدیث» (حکایت) به کار می‌رود و از همه‌ی آن‌ها به یک صورت استفاده می‌شود.

- The Times of History: Universal Topics in Islamic Historiography.
- Author: Aziz AL-Azmeh.
- Publisher: Central European University Press.
- Language: English
- ISBN: 978 – 9637326738

***

- Mediaval Islamic Historiography and Political Legitimacy
- Author: A. C. S. Peacock
- Publisher: Routledge
- Language: English
- ISBN: 041558311 X

***

- Poetics of Islamic Historiography: Deconstructing Tabari's History
- Author: Boaz Shoshan
- Publisher: Brill Academic Publisher
- Language: English
- ISBN: 978 9004137936

قتل ابومسلم می‌دانست.

در محالس پادشاهان خواندن شاهنامه یک سنت بود و در گلستان سعدی به این نکته اشارتی هست. حتی کسانی از وزرا که میل نداشتند پادشاهان از آن‌ها بی‌نیاز شوند، کتاب‌های تاریخ را از دسترس ایشان دور نگاه می‌داشتند.^۱

از کهن ترین ترجمه‌های عربی آثار ایرانی، کتاب‌هایی است که برای هشام بن عبد‌الملک اموی ترجمه کردند. این آثار نه فقط بر تاریخ‌نگاری اسلامی، بلکه بر تاریخ‌نگاری شام هم مؤثر افتاد. خذای نامه‌یا خذای نامه‌ها، مشهورترین اثر ایرانی بود که بارها با عنوان «سیر الملوك» به عربی ترجمه شد. این کتاب، مأخذ و مرجع تمام تاریخ‌نگارانی است که به تاریخ ایران پرداخته‌اند.

روش‌های تاریخ‌نگاری اسلامی
شاید بتوان گفت تمام تاریخ‌نگاران مسلمان، در نگارش تاریخ از سه شیوه‌ی متفاوت بهره‌گرفته‌اند:

(الف) روش روایی؛ که طی آن، روایت‌های مختلف، با درج سلسه‌ی اسناد یا بدون آن مطرح می‌شود. جامع التواریخ اثر خواجہ رسید الدین فضل الله همدانی، تاریخ «السل و الملوك» اثر معروف طبری، اخبار الصول دینوری و فتوح البلدان بالاذی نمونه‌هایی از این شیوه‌ی نگارش تاریخی‌اند.

(ب) روش تحلیلی؛ که مورخ ضمن گزارش یک روایت، به تحلیل و تبیین آن نیز توجه می‌کند. ابوالفضل محمد بن حسین بیهقی در تاریخ بیهقی، مطهر بن طاهر مقدسی در البداء، والتاریخ ابوعلی مسکویه رازی در تخلص الامم و تعاقب الهمم، و بیرونی در آثار الایقیه از جمله مورخینی هستند که در آثار خود، کم و بیش یا در پاره‌ای موارد این شیوه را به کار گرفته‌اند.

(ج) روش ترکیبی؛ که مونخ ابتداء‌گزارش‌های مختلفی از یک واقعه را مطرح می‌کند، سپس به واسطه‌ی مقایسه و گزینش عناصر مشترک، به صورت اصلی آن رویداد نزدیک می‌شود. برخی نوشنده‌های تاریخی این خلدون و قطعاتی از مقدسی با این رویداردن نوشته شده‌اند.^۲

می‌گویند وجه ممیزه‌ی روایت تاریخی از دیگر سطوح روایت - به ویژه در شکل‌های صرفاً ادبی آن، نظری رمان نو - در دعوی صدق و ارجاع به واقعیت، زمانمند بودن تجربه‌ی بشری مورد بحث آن، و بیرونی بودن (عینیت داشتن) حقیقت مورد ادعایش است. زیرا ما انسان‌ها، همیشه در زمان و متعلق به زمانیم، چنان که حتی تعلقمان به مکان نیز در حیطه‌ی این ادراک زمانمند قرار دارد.^۳

انگیزه‌ها و اهداف

نخستین انگیزه برای تاریخ‌نگاری اسلامی، قرآن و حدیث بود و اشارات متعدد

از قرن دهم به بعد، روایت تاریخ خبر با عبارت «و کان السبب» (و دلیلش آن بود که) پس از اشاره به خلاصه‌ی رویدادی ویژه، آغاز می‌شود. سلسله روایانی که پیش از وقوع خبری زندگی می‌کردند و تنها به منظور نیل به اختصار یا زدودن صورت خشک علمی، نام آن‌ها دکر نمی‌شد، بر ویژگی خبر به عنوان واحدی مستقل، تأکید می‌ورزیدند.

دومین شکل تاریخ‌نگاری اسلامی، وقایع‌نگاری است که ادامه‌ی صورت خاصی از تاریخ‌نگاری سال شماری به شمار می‌رود به صورتی که توالی سال‌های منفرد بر آن حکم فرماست و رویدادهای گوناگون یک سال خاص، زیر عنوان‌هایی مثل «در فلان سال» یا «آن گاه که فلان سال فرا رسید»، یکایک شمرده می‌شود. گزینش میزان جزئیات توصیفی بر عهده‌ی مؤلف است و رابطه‌ی میان رویدادهای یک سال با ذکر و مقدم داشتن عبارت «و در آن، همان سال، و فیها» برقرار می‌شود. این شکل تاریخ‌نگاری، در زمان طبری - مورخ بزرگ - به اوج شکوفایی و تکامل رسید.^۴

منشأ تاریخ‌نگاری اسلامی

درباره‌ی اشکال فرعی تقسیم‌بندی ادوار تاریخی سخن سییار است اما آن چه از منشاء تاریخ‌نگاری اسلامی گفته‌اند، حاکی از آن است که اگرچه تاریخ‌نگاری اسلامی با اسلام آغاز شد، اما از میراث‌های گوناگونی تأثیر و بهره‌گرفته بود. فرهنگ عرب پیش از اسلام در دو مقوله‌ی ایام و انساب، بر تاریخ‌نگاری اسلامی اثر گذاشت. این تأثیر به ویژه در مکتب تاریخ‌نگاری عراق - خاصه در روایات فتوح - سیار چشمگیر است.

دانش‌های یونانی نیز نه به طور مستقیم، بلکه به واسطه‌ی ترجمه به جهان اسلام راه یافت. یهودیان و اسرائیلیات در کنار عهد عتیق و آن دسته از آیات قرآنی که به انبیاء الاهی اشاره دارد، بی‌تردید یکی دیگر از حوزه‌های نفوذ در تاریخ‌نگاری اسلامی هستند. آثار مسیحی، سریانی، بیزانسی و میراث ایرانی نیز بیش ترین تأثیر را بر این حوزه داشته‌اند. اما آن‌چه بیش از همه در آن اثر کرد، همین شیوه‌ی تاریخ‌نویسی ایرانی بود.

و سمعت و تنوع دستاوردهای مسلمین در تاریخ، حتی از میراث یونان و روم هم غنی‌تر بود. حتی گفته شده بعضی از خلفا، تاریخ و روایات گذشته را به منظور یافتن سرمشق جست و حجو می‌کردند. وقتی منصور دوانیقی در کشتن ابومسلم دچار تردید شد، از ندیم خویش خواست تا حکایت شاپور ساسانی را برایش بازگو کند که چگونه وزیر خود را بدان سبب که در خراسان مردم را به طاعت خویش جلب کرده بود، کشت. گویی وی این داستان را سرمشق و مایه‌ی تشویق خود در

اگرچه تاریخ‌نگاری اسلامی با اسلام
آغاز شد، اما از میراث‌های گوناگونی
تأثیر و بهره‌گرفت

- تاریخ‌نگاری اسلامی، چیس راینسون، ۲۰۰۲
- بازتفسیر تاریخ‌نگاری اسلامی^{۱۳}: هادون لرنشید و حکایت خلیفه‌ی عباسی، طیب‌الجبری، ۲۰۰۷
- فرانز از ظاهرو: تاریخ زنان در جوامع اسلامی^{۱۴}، امیره‌الازهري سنبل، ۲۰۰۵
- تاریخ‌نگاری اسلامی: تواریخ مسعودی، تعریف خالدی، ۱۹۷۵
- مسلمانان و دیگران در تاریخ اولیه‌ی اسلامی: خلفای راشدین^{۱۵}، طیب‌الجبری، ۲۰۱۰
- تاریخ‌نگاری مملوکه‌ای سوریه در روزهای نخستین (یونیتی) الی گو، ۱۹۹۸
- ابن عساکر و نخستین تواریخ اسلامی، جیمز ای. لینزی^{۱۶}، ۲۰۰۲
- تاریخ‌نگاری مصر اسلامی، هیوکندی^{۱۷}، ۲۰۱۱
- وفاایونگاری و منابع تخلیلی عصر مملوکین، سامی جی. مسعود، ۲۰۰۷
- سیاست‌شناسی و گذشته‌ی اسلامی، دی. ای. اسپلیبرگ^{۱۸}، ۱۹۹۶
- تاریخ فاطمیان و منابع آن، پل ارنست واکر^{۱۹}، ۲۰۰۲

آن‌ها به اقوام و امم پیشین. ثبت و ضبط شیوه‌ی زندگی بیامبر(ص) نیز موجب شد تاریخ‌نگاری اوایل دوران اسلامی، به صورت مدون تألیف شود. عصر قتوحات و ظهور و سقوط خلفاء، دولتها و تمدن‌ها، مسائل دیگری را در بی داشت که از جمله‌ی آن‌ها، وضع مالیات، خالصه‌ها و اقطاعات، انساب و خاندان و... بود. کشمکش‌های سیاسی و تغییرات اجتماعی، در کنار شکل‌گیری و ظهور فرقه‌های گوناگون مذهبی، تاریخ‌نگاری اسلامی را گسترش بخشیدند. خاصه‌آن که مورخان مسلمانی همچون طبری، تاریخ را در خدمت تبیین اراده‌ی خدامی دانستند و کسانی مثل مسعودی، تاریخ را بستر ظهور و رشد همه‌ی دانش‌ها قالمداد می‌کردند. علاوه بر آن، ابن قبیبه تاریخ را مهمنه‌ترین تعلیم‌دهنده‌ی امور سیاسی و رموز دیوان سالاری و کشورداری می‌دانست و ابوعلی مسکویه می‌خواست با عرضه‌ی تجارب تاریخی امام، موجبات اصلاح سیاسی و اخلاقی جامعه را فراهم کند. اما مهمنه‌ترین فایده‌ی تاریخ، پند و عمرت از سرگذشت گذشتگان است؛ زیرا به گفته‌ی ابن اثیر؛ عبرت تاریخی، توانایی آدمی را در مقابله با حوادث و دشواری‌ها افزایش می‌دهد.^{۲۰}

منبع شناسی غربی

تاریخ‌نگاری اسلامی همواره علاقه و توجه پژوهشگران غربی را به خود معطوف کرده است. البته از میان آنبوه آثاری که در این زمینه به نگارش درآمد، تنها تعداد اندکی ترجمه شده‌اند یا مورد توجه محققان و مورخان قرار گرفته‌اند. اما همین مقدار هم موجب تأثیر چشمگیر در روش و تدوین و نظریه‌ی تاریخ‌نگاری در میان مسلمانان بوده است. فهرست زیر که به طور اتفاقی تهییه شده، تنها جزوی زبان انگلیسی را در بر می‌گیرد و به جز چند نمونه، غالباً اثار جدیدتر را مطمح نظر قرار داده است:

- مفهوم تاریخ از نظر قرآن، مظہر الدین صدیق، ۱۹۸۴
- تاریخ تاریخ‌نگاری مملوکین، دونالد. پ. لیتل، ۱۹۸۵
- انقلاب اسلامی و حافظه‌ی تاریخی در هنر عباسی، ژاکوب لاستر، ۱۹۸۷
- تاریخ عرب و دولت-ملت مطالعه‌ای در تاریخ‌نگاری مدرن عرب، یوسف چوئیری، ۱۹۸۹
- ادبیشه‌ی تاریخی عرب در دوران کلاسیک، تعریف خالدی، ۱۹۹۶
- آغاز نوشه‌های تاریخی اسلامی، فرد مک‌گرودائز، ۱۹۹۸
- تاریخ‌نگاری اسلامی و هویت بلغارها در میان تالارها و بالشکرهای روسیه‌آلن جی، فرانک، ۱۹۹۸
- بیوگرافی کلاسیک عرب: وارتان نیباء در عهد مأمون، مایکل کوپرسون، ۲۰۰۰

فرهنگ عرب پیش از اسلام در
دو مقوله‌ی ایام و انساب، بر
تاریخ‌نگاری اسلامی اثر گذاشت

کشمکش‌های سیاسی و تغییرات اجتماعی، در کنار شکل‌گیری و ظهور فرقه‌های گوناگون مذهبی، تاریخ‌نگاری اسلامی را گسترش بخشیدند

احساس؛ ملاحظه‌ای در باب روابط اسلامی بهشت.

«چشم‌اندازهایی از تاریخ مورخان» عنوان فصل چهارم است که دو بخش را در بر می‌گیرد: ۱- اندیشه‌ی سیاسی اسلامی؛ تاریخ‌نگاری معاصر و چارچوب تاریخ؛ ۲- سلطنت توحیدی

مجله‌ی مطالعات اسلامی دانشگاه اکسپرورد نشماره‌ی ۲۱ در صفحات ۱۳۸-۱۱۴ به نقد و بررسی این اثر پرداخته و ضمن ستایش آن، دغدغه‌ی اصلی العزم را «کسب دانش صحیح در خصوص تاریخ حوام اسلامی و انتقال آن در چارچوب‌های معنادار جهانی» قلمداد کرده است.

مفهوم رمانیک زمان و تاریخ، که در موقع مختلف‌الهام بخش مورخان بوده، تعریف نظام مند تاریخ سیاسی در اسلام و مقایسه‌ی آن با اروپا و غرب، از دیگر مباحثی است که نویسنده جستارهایی از آن را در مقاطع گوناگون مذکور قرار داده است. از سوی دیگر العزم تاریخ‌نگاری اسلامی را تا دوران پسامدرن امتداد داده است. او به ویژه محافل محافظه‌کار دانشگاهی را به دقت بررسی کرده و گهگاه گوشی چشمی به شرق‌شناسی، اثر دوران‌ساز و مشهور افوارد سعید داشته است.

در بخش «زمانمندی و مقولات تاریخی»، نویسنده مفاهیمی همچون زمان‌سنگی، سال‌شماری و تقویم رامی شکافد. زمان‌شماری تاریخی و طبقه‌بندی زمان به سه طبقه‌ی؛ کوتاه، طولانی و دوران‌های زمانی، از دیگر مباحث جالب کتاب است. بررسی جایگاه تاریخ در علوم اسلامی نیز به مبحث مفهوم تاریخ در اسلام پیوند خورده است. در این جا تفاوت مفهوم تاریخ نزد اروپاییان عصر جدید و مسلمانان قرون وسطی بازگو شده و با تکیه بر آثار مسعودی، کافیجی و البداؤ تاریخ مقدسی و با بهره‌گیری از آرای روزنالت، معنای اسلامی تاریخ را در یک عبارت به معرض نمایش می‌گذارد: «تاریخ‌نگاری در اسلام، اثاثی را در بر می‌گیرد که مسلمانان در زمانی معین از تاریخ ادبی خود، کتاب‌های تاریخی می‌انگاشند و حاوی مقدار معقولی از موادی است که می‌تواند، بر اساس تعریف خود تاریخ، به عنوان اثاث تاریخی رده‌بندی شود.»^{۳۳}

در خصوص دیدگاه مورخ مسلمان و سیاسی کردن با سیاسی دین تاریخ، برخی چنان اغراق کرده‌اند که می‌گویند مورخین مسلمان تمام اتفاقات جامعه را سیاسی و نظامی قلمداد می‌کردند. بنابراین آثار خود را نیز حول همین مسائل می‌نگاشتند. عده‌ی دیگری معتقدند ورود مسلمانان به سرزمین‌های دیگر، عامل تغییر نگرش آنان به تاریخ بود. مثلاً خلیفه‌ی عرب وقتی می‌خواهد به کشوری حمله کند، باید سرزمین، فرهنگ و تاریخ آن‌ها را بشناسد.

- برآنسپر این خلوتون^{۳۴}، ۱۷۶ صفحه، لندن: ۱۹۸۲

- نوشتہ‌ی تاریخی و دانش تاریخی: درآمدی بر حرفه‌ی تاریخ‌نگاری در فرهنگ عربی- اسلامی^{۳۵}، ۱۵۱ صفحه، بیروت: ۱۹۸۳

- اندیشه‌ی عربی و جوامع اسلامی^{۳۶}، ۲۹۵ صفحه، لندن: ۱۹۸۶

- عرب‌ها و بربه‌ها: قوم‌شناسی و قوم‌نگاری اعراب قرون میانه^{۳۷} (به عربی)، ۲۴۶ صفحه، لندن: ۱۹۹۱

- سکولاریزم در اندیشه و حیات اعراب مدرن^{۳۸} (به عربی)، ۳۷۸ صفحه، بیروت: ۱۹۹۲

- سلطنت اسلامی: قدرت و نقدس در سیاست‌های پاگالی، مسیحی و اسلامی^{۳۹}، ۲۹۶ صفحه، لندن: ۱۹۹۷

- سکولاریزم: یک گفتگو^{۴۰}، ۳۳۴ صفحه، دمشق: ۲۰۰۳

- پس‌امدربنیزم و اسلام^{۴۱} (به فرانسه)، ۵۵ صفحه، پاریس: ۲۰۰۴

ویرایش دوازده کتاب و نگارش مقالات متعدد، از دیگر فعالیت‌های العزم است که عمده‌تر در حوزه‌ی تاریخ اسلام، مدرنیته، شهرنشینی اسلامی، سیاست و میراث اسلامی نوشته شده است.

ایام تاریخ^{۴۲} اما ۳۲۸ صفحه است و همان گونه که از عنوان فرعی آن پیداست، ورود مسائل جدید در تاریخ‌نگاری اسلامی را مورد واکاوی قرار می‌دهد. مفهوم زمان و زمان‌مندی تاریخ، دوره‌بندی تاریخی، مقولات تاریخی و شکل‌گیری موضوعات تاریخی در تمدن‌های اسلامی، از عمدترين مباحث اين کتاب است.

این کتاب از يك مقدمه، يك پيش گفتار، چهار فصل و يك نمايه‌ي مفصل تشکيل شده است. مقدمه «فراتر از شرق‌شناسي» نام دارد و جستاري است از هايدين وايت. فصل اول به «مقوله‌بندی تاریخی» اختصاص دارد و حاوی دو بخش است: نخست: مجازها و زمانمندی‌های رومانتیسم تاریخ‌نگارانه (مدرن و اسلامی) و دوم: اسلام و تاریخ تمدن‌ها.

فصل دوم با عنوان «گونه‌شناسی زمان، الگوسازی و تخصیص گذشته» نیز سه بخش را در خود جای داده:

۱- گفتمان رويدادنگارانه: مطالعه‌ای در مفهوم دوری زمان و مکان در يك سنت اسلامی؛

۲- نوشتہ‌های اسلامی از روزگار قدیم تا عصر مدرنیسم؛

۳- تاریخ و روایت در تاریخ‌نگاری عرب.

فصل سوم «تاریخ آينده» نام دارد و طی دو بخش، دو مبحث جذاب را مورد بررسی قرار داده است. اول: تاریخ‌نگاری خدا و زمان محو شونده، و سیس: سخنوری برای

تاریخ‌نگاری

در جوامع نخستین اسلامی، تاریخ‌نگاران حرفه‌ای کم‌تعداد بودند. اما در دوران عباسیان، منصب تاریخ‌نگاری درباری، منصبی ثبت شده بود و بیش‌تر تاریخ‌نگاران بنایا به اواخر و اشارات رسمی، بدان کار اهتمام می‌ورزیدند.

که ترجمه‌های تاریخ طبری (تاریخ بلعمی) از جمله مهم‌ترین آثاری است که در زمینه تحول و پیشرفت نشر فارسی در دولت سامانیان نوشته شده است. سپس به تفاوت‌های تاریخ طبری و ترجمه‌ی بلعمی پرداخته و شیوه‌ی نگارش بلعمی را مورد توجه قرار می‌دهد.

«ضمamen و اهداف دستکاری‌های بلعمی در تاریخ طبری» عنوان فصل چهار کتاب است و همان‌گونه که انتظار می‌رود به تغیرات بنیادینی توجه می‌کند که بلعمی هنگام ترجمه‌های اثر طبری، در آن وارد کرده است. نخستین بار محمد تقی بهار در طی شش فصل، ادوار گوناگون تاریخ‌نگاری اسلامی را بررسی کرده و با برگرفتن نمونه‌هایی چند از متون و تواریخ دوره‌ی اسلامی، رابطه‌ی دین، سیاست و تاریخ را مورد واکاوی قرار می‌دهد. وی معتقد است در جوامع نخستین اسلامی، تاریخ‌نگاران حرفای کم‌تعداد بودند. اما در دوران عباسیان، منصب تاریخ‌نگاری درباری، منصبی ثبت شده بود و بیش‌تر تاریخ‌نگاران بنایا به اواخر و اشارات رسمی، بدان کار اهتمام می‌ورزیدند.

در عین حال، تاریخ‌نگاران - چه مستقل و چه درباری - غالباً در چند رشته تخصص داشتند: ادیب بودند، متکلم بودند، فقه‌اللعله می‌دانستند، مانند ابن خلدون قضاوت و سیاستمداری می‌کردند و حتی گاه به طبایت مشغول بودند. فصل اول: «سیاست، دین و فرهنگ در اوآخر دوران سامانی» نام دارد و با بررسی چند اثر تاریخی، اوآخر حکمرانی سامانیان را مورد توجه قرار داده است. نویسنده تأکید می‌کند که فرهنگ ایرانی - اسلامی اگرچه در عهد سامانی در دوران درخشش و شکوه خود بود، اما در اوآخر این عهد رو به افول نهاد. در آن زمان دین و سیاست به گونه‌ای عمیق در هم تنیده شد و همین امر، بر تاریخ‌نگاری آن عصر تأثیر بسیار گذاشت.

از سوی دیگر، بلعمی در ترجمه‌ی خویش ابتکار عمل به خرج داده، به گونه‌ای که مواد اولیه را از طبری گرفته اما ترجمه‌ی آزاد خود را از اهله کرده است. مثلاً ترتیب سال شمار طبری را به ترتیب موضوعی تغییر داده و عنوان‌هارا عوض کرده است. یا گاه مباحث ناقص طبری را تکمیل کرده و تحلیلی بر آن نوشته است.

فصل پنجم «تاریخ‌نامه پس از بلعمی» نام دارد و سیر تاریخی سرگذشت تاریخ‌نامه‌ی بلعمی، نسخ خطی آن، تصحیح‌های گوناگون و مقاله‌ها و کتاب‌هایی که در آن باره نوشته شده را مورد بررسی قرار می‌دهد. فصل شش به یک «نتیجه‌گیری کلی» اختصاص دارد و پس از آن، سه ضمیمه در اختیار خواننده قرار می‌گیرد:

اول: مقایسه‌ی ویرایش‌ها و تصحیح‌های مهم تاریخ‌نامه؛
دوم: مقایسه‌ی ترجمه‌ی عربی تاریخ نامه با متن فارسی آن؛
سوم: پیوست و غلط‌نامه‌ای بر یکی از نسخ خطی بلعمی.

کتاب‌شناسی مفصل کتاب و پس از آن نمایه‌ی عام، پایان بخش اثربدار میان دیگر آثار پیکاک، عنوانین زیر از بقیه معروف‌ترند: تاریخ سلجوقیان در روز گل نخستین^۱ راتچ، ۲۰۱۰؛ سرحدات جهان عثمانی^۲ برپیش آکادمی، ۲۰۱۰، فردوسی، مغول‌ها

اکنون انتشارات راتچ، کتابی را در همین حوزه به چاپ رسانده: تاریخ‌نگاری اسلامی در قرون میانه و مشروعيت سیاسی نوشته‌ی ای.سی.اس. پیکاک.^۳ این کتاب در زمرة‌ی مجموعه‌ی مطالعاتی در تاریخ ایران و ترکیه قرار دارد، ۲۲۸ صفحه است و به طور کلی اثر «تاریخ‌نامه» را در ادبیات ایرانی مورد بررسی قرار می‌دهد. دکتر اندره پیکاک، دانش‌آموخته‌ی دانشگاه‌های آکسفورد و کمبریج، و پژوهشگر دستیار در دانشگاه کمبریج است. او در حوزه‌ی تاریخ آناتولی، قراقشان و آسیای میانه به تحقیق می‌پردازد و مقالات و کتب متعددی دارد. در این کتاب، نویسنده در طی شش فصل، ادوار گوناگون تاریخ‌نگاری اسلامی را بررسی کرده و با برگرفتن نمونه‌هایی چند از متون و تواریخ دوره‌ی اسلامی، رابطه‌ی دین، سیاست و تاریخ را مورد واکاوی قرار می‌دهد. وی معتقد است در جوامع نخستین اسلامی، تاریخ‌نگاران حرفای کم‌تعداد بودند. اما در دوران عباسیان، منصب تاریخ‌نگاری درباری، منصبی ثبت شده بود و بیش‌تر تاریخ‌نگاران بنایا به اواخر و اشارات رسمی، بدان کار اهتمام می‌ورزیدند.

در فصل دوم «انتقال متن تاریخ‌نامه‌ها» مورد بررسی قرار گرفته تابا یک چرخش کوتاه در فصل سوم، مبحث جالب «تاریخ بلعمی و بازآفرینی تاریخ طبری» مطرح شود. در آن جامی خوانیم که تاریخ بلعمی در واقع، خلاصه‌ای است از تاریخ طبری که در سال ۴۵۲ق. به دستور منصور بن نوح سامانی تألیف شد. تاریخ بلعمی به زبان فارسی است و کلأ بر محور دو موضوع استوار شده: نخست: از آفرینش عالم و خلق‌ت آدم تا داستان پادشاهی‌های ایران و روم، حیات انبیاء‌الاہی، آغاز مسیحیت و پادشاهی یزدگرد، و سپس: ذکر انساب پیامبر اسلام(ص)، شرح دوران بعثت، غزوات رسول اکرم(ص)، زندگی خلفای راشدین، دوره‌ی بنی‌امیه و بنی‌عباس. در بخش بعدی نویسنده بر اهمیت تاریخی این کتاب تأکید کرده زیرا بخش دوم این کتاب، از منابع درجه اول تاریخ اسلام به شمار می‌آورد. نویسنده به پیروی از استاد محمد تقی بهار در سیمکشانی^۴ (۱۶۷۱)، عنوان می‌کند

۸- *Islamic Revolution and Historical Memory in Art of Abbasid*, Jacob Lassner

۹- *Arab History and Nation State: A study in Modern Arabic Historiography*

۱۰- *Arabic Historical Thought in the Classical Period*

۱۱- *The Beginning of Islamic Historical Writings*, Fred McGraw Donner

۱۲- *Islamic Historiography and Bulghar Identity among the Tatars and Bashkirs of Russia*, Allen J. Frank

۱۳- *Classical Arabic Biography: the Heirs of the Prophets in the Age of Ma'mun*, Michael cooperson

۱۴- *Reinterpreting Islamic Historiography*

۱۵- *Beyond the Exotic: Women's Histories in Islamic societies*

۱۶- *Muslims and other in early Islamic History: The Rashidun Caliphs*

۱۷- *Ibn Asakir and early Islamic Histories*, James E. Lindsay

۱۸- *The Historiography of Islamic Egypt*, Hugh Kennedy

۱۹- *Politics, Gender, and Islamic Past*, D. A. Spellberg

۲۰- *Fatimid History and its Sources*, Paul Ernest Walker

۲۱- *Journal of Arabic and Islamic Studies*

۲۲- *Ibn Khaldun in Modern Scholarship*

۲۳- *Ibn Khaldun: An Essay in Reinterpretation*

۲۴- *Historical Writing and Historical knowledge: Introduction to the Craft of Historical writing in Arab-Islamic Culture*

۲۵- *Arabic Thought and Islamic societies*

۲۶- *Arabs and Barbarians: Medieval Arabic Ethnology and Ethnography*

۲۷- *Secularism in modern Arab life and thought*

۲۸- *Muslim Kingship: Power and the sacred in Muslim, Christian, and pagan polities*

۲۹- *Secularism: A Dialogue*

۳۰- *Post modern et la musulmane*

۳۱- *The Times of History: Universal Topics in Islamic Historiography*

۲۲ تاریخ تاریخ‌نگاری در اسلام، ص.^{۵۹}

۳۳- *Medieval Islamic Historiography and Political Legitimacy*, A. C. S. Peacock.

۳۴- *Early Seljuk History*

۳۵- *The Frontiers of the Ottoman World*.

۳۶- *Ferdowsi, the Mongols and Iranian History: Art, Literature and culture from early Islam to Qajar Persia*.

۳۷- *Poetics of Islamic Historiography: Deconstructing Tabari's History*, Boaz Shoshan.

۳۸- بلوکیاشری، علی(۱۳۶۹). «دوره‌ی اسلامپری یورن در تاریخ طبری» در یادنامه‌ی طبری، به مناسبت بزرگداشت بک هزار و یکصدین سالگرد درگذشت شیخ المورخین ابوجعفر محمد بن

جریر طبری، تهران؛ وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ اول، ص.^{۳۷۱}

۳۹- نگاه کنید به: (۱۳۷۶) تاریخ‌نامه‌ی طبری، گردانیده منسوب به بلعمی، به تصحیح و

تحشیه‌ی محمد روشن، تهران؛ سروش، ج.۱، ص.^{۲۲}

و تاریخ ایرانی: هنر، ادبیات و فرهنگ از اوایل دوران اسلامی تا روزگار فاجران

.۲۱

طبیری از نگاهی دیگر: شاعر امدهای تاریخ‌نگاری اسلامی با عنوان فرعی ساختارشکنی تاریخ طبری^{۷۷} از سوی انتشارات بریل به چاپ رسیده است. بوائز شوشان نویسنده این کتاب ۲۷۲ صفحه است. در حقیقت، شوشان بیشتر بر وجه ادبی تاریخ طبری تأکید داشته و عنوان شاعری او را که بر ستر دیدگاه‌های تاریخی شکل گرفته مورد توجه قرار داده است. بر طبق آنچه که مجله‌ی انجمن شرق‌شناسی آمریکا (شماره‌ی ۸۱) در نقد و بررسی این کتاب نوشته، طبری در تاریخ‌نگاری صاحب مکتب بوده و بیشتر از آثار مکتوب نیمه‌ی اول قرن نخست تا نیمه‌ی اول قرن سوم سود جسته تاثیر معاصرین خویش.

بررسی نکته‌های بالغی و زبان به کار رفته در نگارش تاریخ‌نامه از دیگر نکات مطرح شده در این کتاب است. نویسنده عنوان می‌کند که بر جسمه‌ترین نمایندگی روش تاریخ‌نگاری روای، طبری است. او اساساً بینشی حدیثی داشت و ارزش روایات را به اسانید آن وابسته می‌دانست. در عین حال، تحقق مشیت الاهی را هدف و معنی واقعی تاریخ می‌داند.

همچنین بخش دیگری از اثر به وجہ داستانی و داستان پردازی طبری اختصاص یافته و اسطوره‌های قسمت اول این کتاب را به دفت موشکافی کرده است. در واقع طبری، تاریخ مردم سرزمین ایران را در دوران بیش از تاریخ بر مبنای اساطیری انتظام داده که منابع اصلی ان‌ها متن‌های پهلوی بوده است.^{۷۸} او در داشت‌های رایج زمانه‌ی خود تبخری فراوان داشت و از سرآمدان به شمار می‌آمد. عبدالعزیز طبری درباره‌ی او می‌گوید: او همانند فاری فرانی بود که چیزی جز قرآن نداند و چون محدثی بود که جز حدیث چیزی نشنیده باشد و مثل فقیهی که به جز فقه چیزی نداند و شیوه یک نحوی که معرفت به چیزی جز نحو نداشته باشد و همانند محاسبی که جز حساب چیزی درک نکند.

وی به انواع عبارات واقف و عامل و در اصناف علوم کامل بود... شمار دانشمندانی که مذهب حریریه را برگزیدند اندک نیست و این ندیم در کتاب خود باب ویژه‌ای به آنکه اختصاص داد.^{۷۹}

پی‌نوشت

۱- جعفریان، رسول (۱۳۶۵)، «ستش و دوش در تاریخ‌نگاری اسلامی»، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا شماره‌ی ۱۱۵، ۱۱۴-۱۱۳، آبان و اذر ۱۳۸۶، ص.^{۲۲}

۲- —— (۱۳۸۵)، *دایره‌المعارف بزرگ اسلامی*، تهران: مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، ج. ۴، ص.^۳

۳- ن. ک: روزنیال، فرانسیس (۱۳۶۵)، *تاریخ تاریخ‌نگاری در اسلام*، ترجمه‌ی دکتر اسدالله آزاد، تهران: استان قندس رضوی، ج. ۱، به ویژه صص.^{۸۱-۸۰}

۴- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۷۰)، *تاریخ در ترازو*، تهران: امیرکبیر، ص. عز

۵- کریمی زنجانی اصل، محمد (۱۳۸۰)، *اماکن و سیاست در نخستین سده‌های غیبت*، تهران: نی، چاپ اول، ص.^{۲۱}

۶- سجادی، صادق، «الذئبه‌ها و اهداف تاریخ‌نگاری» در *دایره‌المعارف بزرگ اسلامی*، ص.^{۴۰-۳۹}

۷- *History and Historiography of the Manjukis*, Donald P. Little